

Kdo ali kaj nam kroji svobodo govora

2. 2. 2023

Number: 05/2023

Author:

- Mojca Šorli

Foto in računalniška obdelava: Katja Bidovec

Zdi se, da debata o tem, kaj pomeni »svoboda govora«, odpira vedno nova vprašanja. Da mnogi na levisi zanikajo problem t. i. kulture izključevanja (angl. *cancel culture*), ker verjamejo, da ta služi le kot obramba ozkomislečih in njihovega sovražnega govora, in da je še huje na desnici, ki se ob tem, ko tarna, da je ogrožena svoboda govora in izražanja, zateka k še hujšim oblikam cenzure, je zapisalo uredništvo časnika *The New York Times* marca 2022 v uvodnem prispevku s pomenljivim naslovom »[America has a free speech problem](https://www.nytimes.com/2022/03/18/opinion/cancel-culture-free-speech-poll.html) (<https://www.nytimes.com/2022/03/18/opinion/cancel-culture-free-speech-poll.html>)«. Prispevek temelji na mnenjski raziskavi med bralci in skuša o temi vzpostaviti argumentirano razpravo ter soočiti nasprotno poglede. Tudi skupina intelektualcev, med njimi J. K. Rowling in N. Chomsky, je podpisala pismo, v katerem pravijo:

Čeprav nekaj takega pričakujemo od radikalne desnice, se je težnja k cenzuri začela širiti po vsej družbi: netoleranca do tujih mnenj, potreba bo javni sramotitvi in ostrakizmu tistih, ki ne delijo istega mnenja, in tendenca, da se o kompleksnih stvareh sme govoriti le iz ene 'prave' perspektive. Kljub temu, da podpiramo vrednost ostre, lahko tudi zajedljive protiargumentacije iz vseh taborov, se v današnjem času vse prepogosto poziva k hitremu in resnemu maščevanju kot reakcija na to, kar smo občutili kot transgresijo govora in misli nekoga drugega. (Navedba in prevod po portalu Metropolitan (<https://www.metropolitan.si/odnosi/cancel-culture-nasa-svoboda-zamaha-s-pestjo-bi-se-morala-koncati-pred-nosom-soseda-pise-pw/>)).

V nadaljevanju razmišljamo, ali nas mora presenečati novo izrekanje »proti svobodi govora«, nato še, ali je mogoče iskati razloge za aktualne zagate v samem delovanju jezika, in ne nazadnje, kaj pomeni ponovno odpiranje tako temeljne razprave, kot je pomen, morda celo redefinicija pojma svobode govora. V knjigi *Against free speech* (<https://research.brighton.ac.uk/en/publications/against-free-speech>) se Anthony Leaker, profesor kritične in kulturne teorije na Univerzi v Brightonu, sprašuje, zakaj je nekaj tako abstraktnega, kot je svoboda govora, v času politične in ekonomske krize, trajnih globalnih konfliktov, grozeče podnebne katastrofe in *mainstreaminga* skrajne desničarske govornice postalo skorajda obsesija; zakaj so jo prav tisti, ki najbolj kričijo, da te svobode nimajo, najmanj pripravljeni zagotavljati drugim; zakaj je postala svoboda govora, *free speech*, tako zelo povezana z vzponom skrajne desnice in zakaj je ravno liberalna sredina postala njen največji zaveznik; ne nazadnje, zakaj se v dobi resničnih groženj svobodi na splošno, denimo vse bolj razširjenega avtoritarizma, osredotočamo prav na domnevno grožnjo svobodi govora, ki naj bi jo predstavljale marginalizirane skupine, kot so študenti, muslimani, transspolno usmerjeni in nebelci. Ne nazadnje se moramo vprašati, zakaj – če pustimo ob strani desnico, ki svobodo govora odreja tako rekoč na programski osnovi – tudi mnogi levičarji goreče podžigajo debato. Avtor trdi, da svobodo govora vse bolj brez predsodkov zlorablja kot ideološko orožje množica političnih skupin, organizacij, institucij in javnih osebnosti, s politiki, novinarji in medijskimi osebnostmi, akademiki in političnimi troli vred. Leaker pravi (<https://www.thefire.org/news/podcasts/so-speak-free-speech-podcast/against-free-speech-anthony-leaker>), da ne nasprotuje svobodi govora, pač pa prevladujočim narativom o njeni ogroženosti. Meni, da se pomen zveze vse bolj oddaljuje od izvornega, zato zagovarja argumente proti svobodi govora kot načelu, kajti *principelnost* lahko odvrača pozornost od njenih praktičnih vidikov in posledic. Le z vpogledom v to, kako je konstruiran pojem svobode govora in kako nam služi v praksi, je mogoče razumeti čustveno silovitost, s katero se o njem razpravlja v medijih.

Leaker pri analizi procesov, ki vodijo v inverzijo pomenov besed, navaja še avtorje dela *Words that wound* (<https://scholarship.law.columbia.edu/books/287/>) [Besede, ki ranijo] iz leta 1993, ki pokažejo, kako so nekateri zagovorniki svobode govora ta pojem zlorabili kot del »vse bolj razširjene in zlonamerne kampanje proti zares skromnim uspehom, ki so jih v boju za enakost dosegli nebelci, ženske in druge marginalizirane skupine« v zahodni družbi; z reakcijo, za katero so značilne na primer besede »netoleranten, utišanje, mccartizem, cenzorji in ortodoksija .../« so skušali prikazati ženske in nebelce kot zatiralce, mogočneže pa kot nemočne žrtve.« Ti nenadoma nemočni beli moški – govora je na tem mestu o študentskih kampusih v ZDA – so sebe prikazovali kot žrtve »levičarske govorne policije ...«, ki se bojijo »govoriti o kontroverznih vprašanjih, uporabljati humor med predavanji ali biti zgolj prijazni do študentov, da jih ne bi kak 'preobčutljiv' študent ali študentka obtožila rasizma, seksizma ali homofobije.« Zanimivo pa je, pravi Leaker, da v prevladujočem diskurzu o svobodi govora ni zaznati zavedanja, da je jezik v vseh okoljih in v vsakem primeru močno nadzorovan s kodi in (nepisanimi) pravili. V kontekstu jezikoslovne razprave o zvezi »svoboda govora« je pomembno, da jezik skoraj nikoli ni vrednotno nevtralen. Ob tem ko z besedami opomenjamo, že tudi vrednotimo. Mihail Bahtin (https://sl.wikipedia.org/wiki/Mihail_Mihajlovi%C4%8D_Bahtin), denimo, je trdil, da »v resničnosti nikoli ne izrečemo ali ne slišimo besed, temveč izrekamo ali slišimo, kar je prav ali napak, dobro ali slabo, pomembno ali nepomembno, prijetno ali neprijetno in tako dalje«, zato nevtralnih besed ni. Prav z analizo vrednotenjskih vzorcev, to ključno sestavino kritične analize diskurza, prepoznavamo vrednostne pozicije znotraj diskurzov.

Omeniti velja še en jezikoslovni vidik, ki pojasnjuje zmedo glede tega, kako jezik *pomeni*. Eden najvidnejših sodobnih sociolingvistov, nedavno preminuli Jan Bloomaert (<https://www.youtube.com/watch?v=XwUV-NGQHHA>), trdi, da je ključna sociolingvistika, ki raziskuje, kaj ljudje počnemo z jezikom in kaj jezik počne z ljudmi, pri tem pa je zelo pomembno, da gre za resnične ljudi v resničnem svetu, ki produciramo resnični jezik. Ta nas obenem omejuje (jezikovna pravila, neznanje tujega jezika) in določa kot dejavnike jezikovnih sprememb. Zato teorije, zasnovane na individualističnem razumevanju jezika, ne morejo pojasniti delovanja jezika v družbi. Ena najradikalnejših artikulacij tega pogleda je bila t. i. teorija racionalne izbire. V resnici se vsi trudimo, pojasnjuje sociolingvist, da bi nas drugi razumeli in da bi mi razumeli druge, tako rekoč ves čas komuniciramo, to pa je mogoče le prek tega, kar si delimo, kar je skupno vsem, torej družbeno – to pa je ravno zanikanje individualizma. Popularno prepričanje, da je politična korektnost škodljiva, ker preprečuje svobodno soočanje nasprotnih idej in drugačnih pogledov, je rezultat podcenjevanja moči, s katero delujejo rasistični, seksistični ali homofobni diskurz, kot tudi zgrešenega enačenja leve in desne retorike vrednot. Poleg tega gre za precenjevanje moči razuma, kajti retorika, moč prepričevanja, propaganda in različno motivirani narativi so pri spodbujanju rasizma, seksizma in vsakovrstnih predsodkov, ki niso niti najmanj racionalni, precej bolj učinkoviti kot razumni argumenti proti njim. Predvsem pa, in to je ključno, se cenzurni vidik politične korektnosti drastično razlikuje od klasične cenzure v tem, da ščiti ranljive, ne močnejših.

Ko se osredotočimo na jezikovni oziroma diskurzivni vidik, so težave z razumevanjem sintagme »svoboda govora« posledica najprej nezavedanja, da jezik ni (le) abstrakcija, temveč vedenje oziroma družbeno dejanje (vrednotenje), da zato zavezanost neki abstraktni svobodi ne zadošča, temveč je nujno zavedanje tako o moči govora kot o družbeni škodi, ki jo lahko govor povzroči. Nato še nerazumevanja dejstva, da jezik ni (le) sredstvo sporazumevanja s fiksnim naborom elementov in struktur temveč dinamičen proces, v katerem s partikularno rabo izrazov in (meta)pragmatično manipulacijo pomenov povzročamo družbene učinke (»besede ranijo«). Tisto, kar besede opomenja, je raba jezika: kontekst in sporazumevalna namera govornika ali govornice, pogosto tudi konvencija. Prav napetosti, ki jih prinaša v družbo »svoboda govora«, odlično ponazarjajo po eni strani kompleksnost in po drugi nenevtralnost in manipulativnost jezika v rabi. Ali torej »svobodo govora« še razumemo v konvencionalnem pomenu, kot ga povzema med drugim ameriški časnik: »[...] We should encourage all speech so long as it is done in a way that doesn't threaten others.» (<https://www.nytimes.com/2022/03/18/opinion/cancel-culture-free-speech-poll.html>)? V raziskavi, ki jo je izvedel *The New York Times*, se je kar 30 % anketirancev strinjalo, da takšne svobode ni brez omejitev in da je treba, zlasti kadar gre za

zlorabo tega demokratičnega načela, dvojna merila ali širjenje neresnic, svobodni govor tudi ustaviti oziroma prepovedati, pri čemer je to načelo podprlo sorazmerno več levo kot desno usmerjenih bralcev in bralk.

A presenetljivo redke razprave se lotevajo problematike skozi prizmo razmerij moči. Če v razmisleke o svobodi govora vtakemo logiko neenakosti pozicij in družbene moči, dilema oslabi. [Rodrigo Borba \(https://doi.org/10.1075/jls.21003.bor\)](https://doi.org/10.1075/jls.21003.bor) v svoji sociolingvistični analizi na primeru rabe t. i. »ideologije spola« oziroma »teorije spola«, vezane na kampanje nasprotnikov emancipatornih prizadevanj, prikaže jezikovnoideološke procese, posebne semiotične postopke (t. i. *clasp*, *relaying* in *grafting* (<https://doi.org/10.1111/josl.12374>), po Gal 2018 (<https://doi.org/10.1086/694551>), 2021 (<https://doi.org/10.1558/genl.19526%20>)), ki vodijo v zlasti vrednotno preoblikovanje jezika, natančneje v nove jezikovne registre. Gre za strukture in postopke, s pomočjo katerih si nasprotna stran prisvoji besede (kot tudi načine delovanja) tako, da jim spreminja pomen in jih rekontekstualizira v luči nasprotnih vrednot. Po tej jezikovni teoriji dolguje register, ki ga kreira gibanje proti »teoriji/ideologiji spola«, svojo kohezivnost poroki med slovnico morale, sprevrženo semantiko in nasilnim besediščem. S pomočjo metapragmatičnih oznak, npr. »totalitaren«, »agresiven« za tipizirane osebe, kot je »feministka«, register »konstruira in prikazuje stereotipe, ki kategorizirajo ljudi in njihova dejanja,« zaradi česar predstavlja vez oziroma 'spoj' (angl. *clasp*) med dejanji, v katerih nastaja diskurz, in objekti, ki jih ta opisuje. S tem podeljuje avtoritete, ki jih močno občutijo tako oni, ki kategorizirajo, kot tudi tisti, ki so kategorizirani ([Gal 2019 \(https://doi.org/10.1111/josl.12374\)](https://doi.org/10.1111/josl.12374)). V tako zastavljenih razmerjih moči predstavlja gibanje proti »teoriji/ideologiji spola« (pa tudi zagovornikov »svobode govora«) jedro zdrave morale, demokracije in pravega pomena besed, medtem ko feministke in feministe, kvir in trans osebe – ali denimo »nasprotnike« svobode govora – predstavlja kot tiste, ki potvarjajo besedni pomen.

Novonastali register se nato »(štafetno) predaja« naprej (angl. *relay*) in s tem, ko kroži v diskurzivnem prostoru, prek kolektivnega povezuje skupine z različnih področij delovanja. Čeprav nastopa v praksi vse hkrati, se lahko shematsko gledano postopek »delanja registra« zaključi, ko je izveden še tretji korak, in sicer zlitje oziroma »presaditev« ali »cepitev« (angl. *graft*) novega diskurza na tistega, ki je že v rabi. To je ideološki manevar, s katerim izbrana skupina preoblikuje pomen in namero za besedami/jezikom institucij in skupin, ki jih prezira, ter s tem paradoksalno prevzame družbenokulturno avtoriteto od diskurza, ki mu nasprotuje.

Sodobne diskurzivne prakse, ki jih pomembno zaznamujejo tendence k sprevačanju besed in posledično k inverziji resnice, je tako mogoče uokviriti šele v gornje teze o funkcioniranju jezika. Pri *New York Timesu*, denimo, so novinarji in uredniki opazili, da so konservativci, zato da bi upravičili omejevanje svobode govora o neželenih temah (enakost spolov, spolne identitete, kolonializem itd.), posvojili jezik »škoda« (angl. *harm*), ki so ga že davno prej uporabili nekateri liberalci za razširjanje temeljnega zavedanja o tem, da lahko z jezikom povzročimo veliko škodo. Pri tem so dodali še en vidik, ki dokazuje, da je pri uresničevanju svobode govora ključen *kriterij moči*, namreč pomembno razliko med tem, kar 1. člen ameriške ustave dejansko varuje, tj. svobodo posameznika v razmerju do oblastnih struktur moči, in popularno koncepcijo svobodnega govora, ki je osebna neodtujljiva pravica do izražanja v javnosti, o kateri zakon molči. Čeprav se je s kulturo izključevanja »nekaj vendarle izgubilo«, tegob v ZDA ni mogoče enačiti z dušenjem svobode govora denimo v režimu V. Putina. Leaker navaja proteste v Middleburyju, ki so pokazali, da so za branitelje svobode govora in širše liberalne centriste protesti proti rasizmu hujše zlo kot izvorna rasistična dejanja.

Zgodba se ponovi v gibanju proti spolnemu nasilju, ko spregovoriti o spolnem deliktu in napadu na integriteto posameznika, pogosteje posameznice velja za skoraj večji prestopek, kot nad nekom izvajati spolno nasilje, za katerega vemo, da ga temeljno določa nesorazmerje moči. Pod krinko, da moti predvsem način, kako se opozarja na prestopke in kazniva dejanja, tipično z velikim odmevom v javnosti in po zaslugi medijev kdaj tudi senzacionalistično, se skriva prepričanje, da je problematična sama reakcija na spolno nadlegovanje, ki se vse prepogosto enači kar z napadom na »svobodo govora« in ki bi ga bilo treba, da bi to »svobodo« zaustavili, dokazati na sodišču. Pa vendar, problematična je prav sodna praksa in sodišča redko privedejo primere do ustreznega epiloga. Namen iniciative, kot je #jagtudi, je ob zavedanju njegove moči tudi s pomočjo regulacije govora doseči prav transformacijo družbene norme in posledično prakso sodišč, ki bo skladnejša z zaščito človekovih pravic. Ozadje takšnih očitkov so (namerno?) spregledana prizadevanja po ohranitvi moči, zato je pomembno spoznanje, da gre tudi pri rasizmu in seksizmu za inverzijo, namreč za *obrnjeno pripoved* o dejanski dinamiki družbene moči. Kot pravi Leaker, nelagodje, ki ga nekdo občuti, ker se drugi z njim ali njo ne strinjajo, pač ni enako kot nelagodje ob tem, ko nekdo dvomi v vašo človeško integriteto, dostojanstvo in vrednost. Javni govor preprosto nikoli ni bil in tudi ne bo povsem svoboden.

Zato je zavajajočo razpravo o svobodi govora, ki se nadvse prilega času, obsedenem s kulturo enačenja namesto prepoznavanja razlik, nujno razsvetliti še vsaj z dvema jezikovnima dejstvoma, namreč, da diskurz razpolaga s tako rekoč neskončnimi možnostmi jezikovnega manipuliranja, ustvarjanja novih pomenov in tudi ugrabitev, ki jih zna razkrivati (kritična) analiza diskurza, in da so nesorazmerja moči vpisana v jezik in samo bistvo javnega govora. »Svoboda govora« v družbi, kjer ni formalne oblastne cenzure, vse bolj pomeni absolutno (neformalno) pravico do izražanja stališč in vrednostnih sodb ne več v razmerju do instanc oblasti, temveč v razmerju do bližnjega, praviloma za nadvladovanje šibkejših, pri čemer nasprotuje prav vrednotam, ki naj bi jih zagovarjala.

Nesorazmerja moči so nesporno vpisana v jezik, zato se rasizem, seksizem, homofobija in vsakršna zloraba moči najprej odrazi prav tu. Ob vsej kritičnosti do pozivov k linču, za kar velja kultura izključevanja, se moramo najprej vendarle vprašati, zakaj do nje prihaja in ali ni diskurz nuje po »spoštovanju medsebojnih razlik« zgolj alibi za odsotnost razmisleka o tem, ali stališča, mnenja in prepričanja katere koli strani izražajo empatijo ali predsodek. Med slednjima pač ni mogoče povleči enačaja.

